

ZEEMANSVROUWEN AAN HET WERK

De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)¹

Working seamen's wives. The position on the labour market of women in Maassluis, Schiedam and Ter Heijde (1600-1700)

In seafaring communities in the Dutch Republic women were in majority throughout the year, as the male population worked at sea. Due to the low and irregular incomes of their husbands, most wives of sailors and fishermen had to work, in order to survive. Many women worked in the trade and industry connected to shipping. Their possibilities were limited by local laws and guild-regulations and their husband's work, social rank and income all were important for their chances on the labour market. Women often combined several jobs. In the cause of the seventeenth century the position of women on the local labour market worsened due to changes within the shipping and fishing industries. At the same time wives of sailors and fishermen kept on contributing to the family-income by combining different kinds of labour.

Weinig beroepen zijn zo onlosmakelijk met de Gouden Eeuw van de Republiek verbonden als dat van de zeeman. Tussen 1580 en 1680 steeg het aantal mensen dat op zee aan de kost kwam aanzienlijk. Rond 1680 schommelde het aantal zeevarenden op schepen die vanuit de Nederlandse havens vertrokken rond de 50.000 personen.² Hoewel in sommige takken van scheepvaart, zoals bij de VOC en de marine, vele buitenlanders aanmonsterden, was het overgrote deel van de zeelieden afkomstig van eigen bodem. In talloze dorpen en steden werd het leven in belangrijke mate bepaald door het ritme van de zeevaart, een groot gedeelte van de mannelijke beroepsbevolking was daar bijna voortdurend afwezig.

1. Met dank aan Dr. Herman Ketting voor zijn commentaar

2. Karel Davids, 'Maritime Labour in the Netherlands, 1570-1870', in: Paul C. van Royen, Jaap R. Bruijn en Jan Lucassen (eds.), *'Those emblems of Hell'. European sailors and the maritime labour market, 1570-1870* (St. John's 1997) 42.

Lange tijd werd aangenomen dat het zeemansberoep voorbehouden was aan jonge, ongebonden mannen. De lonen in de scheepvaart zouden te laag geweest zijn om een gezin te onderhouden.³ Vanwege deze aanname zijn zeemansvrouwen binnen de maritieme geschiedenis tot voor kort een onzichtbare groep geweest. Dit was ook in het buitenland het geval. De Britse historica Valerie Burton heeft in dit verband gesproken over de ‘genderblindness’ van de maritieme geschiedschrijving.⁴ Recent onderzoek heeft uitgewezen dat veel zeelieden wel degelijk een gezin hadden, zelfs een groot gedeelte van de lagere rangen aan boord van Oost-Indiëvaarders was getrouwd.⁵ Bovendien is er de laatste jaren de nodige literatuur verschenen over zeevarende gemeenschappen, in het verlengde waarvan de belangstelling voor zeemansvrouwen is gegroeid.⁶ Zeemansvrouwen speelden een bijzondere rol in de samenleving, zeker voor de begrippen van de Vroegmoderne Tijd, waarin de positie van mannen en vrouwen niet alleen in economisch en sociaal-cultureel, maar ook in juridisch opzicht van elkaar verschilde. Getrouwde en minderjarige alleenstaande vrouwen (tot 25) waren handelingsonbekwaam, zij konden geen rechtshandelingen verrichten zonder mannelijk voogd. Wanneer een vrouw weduwe werd, veranderde haar juridische status. Pas dan kon zij zonder mannelijke tussenkomst haar zaken regelen.

In Britse en Amerikaanse literatuur wordt de status van vrouwen van zeevarenden omschreven als ‘occupational widowhood’.⁷ De scheiding die er gedurende het grootste gedeelte van het jaar tussen de mannen- en de vrouwen-

3. Jaap Bruijn en Jan Lucassen stelden dat de lonen bij de VOC zo laag waren dat het onwaarschijnlijk was dat zeelieden die naar de Oost vertrokken getrouwd waren. J.R. Bruijn, en J. Lucassen (eds.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie. Vijf artikelen van J. de Hullu* (Groningen 1980) 18.

4. Valerie Burton, ‘The myth of bachelor Jack, masculinity, patriarchy and seafaring labour’, in: Colin Howell en Richard J. Twomey (eds.) *Jack Tar in history: Essays in the history of maritime life and labour* (Fredericton 1991) 182.

5. Roelof van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen 1997) 58; Annette de Wit, *Seamen and shore women – The maritime household in Dutch seafaring communities of the seventeenth century* (ongepubliceerd paper Universiteit Leiden 1998); Herman Ketting, *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-1650)* (Amsterdam 2002) 53, 54; Manon van der Heijden, ‘Achterblijvers. Rotterdamse vrouwen en de VOC (1692-1795)’, in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (eds.), *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers* (Amsterdam 2002) 181-212; Daniëlle van den Heuvel, ‘Getrouwd met Jan Compagnie. Oost-Indiëvaarders en hun echtgenotes in Enkhuizen en omgeving (1700-1750)’, in: *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 23 (2004) 1, 30-42.

6. Zie bijvoorbeeld: Margaret S. Creighton en Lisa Norling (eds.), *Iron men, wooden women. Gender and seafaring in the Atlantic world 1700-1920* (Baltimore en Londen 1996); Cheryl Fury, ‘Elizabethan seamen: their lives ashore’, in: *International Journal of Maritime History*, vol x, no. 1 (1998) 1-40. Lisa Norling, *Captain Ahab had a wife. New England women and the whaling industry, 1720-1870* (Chapel Hill en Londen 2000).

7. G.F. Lorentz, *Bristol Fashion: the maritime culture of Bristol 1650-1700* (Toronto 1997) 283.

wereld bestond, zou in een zekere mate van vrijheid voor de echtgenotes van zeelieden hebben geresulteerd.⁸ Dit beeld lijkt bevestigd te worden in de reisverslagen van buitenlanders die de Republiek in de zeventiende eeuw bezochten. Zij verbaasden zich over de zelfstandige positie van vrouwen in de maatschappij en legden verband met het belang van zeevaart in de Nederlandse kustprovincies.⁹ De vraag is of de vermeende zelfstandigheid van zeemannsvrouwen ook invloed had op hun plaats op de arbeidsmarkt. Was hun positie daadwerkelijk anders dan die van andere werkende getrouwde vrouwen in de Republiek? En zo ja, waar bestonden die verschillen dan uit? Ging het alleen om verschillen in maatschappelijk opzicht, of was er ook sprake van een afwijkende juridische status? Verrichtten vrouwen in zeevarende gemeenschappen bij afwezigheid van een groot deel van de mannelijke beroepsbevolking betaalde arbeid in sectoren die normaal gesproken door mannen gedomineerd werden of hadden zij hun eigen arbeidsterrein? Waren zeemannsvrouwen in staat zelf voldoende inkomen te genereren of bleven ze mede afhankelijk van de inkomsten van hun man?

Deze vragen zijn niet eenvoudig te beantwoorden. Het onderzoek naar vrouwenarbeid in de Republiek is immers nog lang niet voltooid, wat de vergelijking tussen zeemannsvrouwen en echtgenotes van mannen in andere sectoren bemoeilijkt. Bovendien vormden zeemannsvrouwen een zeer diverse groep, bestaande uit vissersvrouwen, vrouwen van Oost-Indiëvaarders, en echtgenotes van mannen die werkzaam waren bij de marine, koopvaardij of in de walvisvaart. Vissersvrouwen hadden bijvoorbeeld een andere uitgangspositie dan de vrouwen van Oost-Indiëvaarders.

De afgelopen jaren is gebleken dat lokaal en regionaal georiënteerde detailstudies de daadwerkelijke arbeidsparticipatie van vrouwen goed in kaart kunnen brengen.¹⁰ Ook in dit artikel wordt een specifieke regio onderzocht: het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied. Drie verschillende zeevarende gemeenschappen staan centraal: het kleine kustdorp Ter Heijde, het grote vissersdorp Maassluis en de middelgrote havenstad Schiedam. Op deze manier is het mogelijk de arbeidsmarktpositie van verschillende groepen zeemannsvrouwen te bestuderen. Omdat de tijdsperiode de gehele zeventiende eeuw beslaat kunnen we tot slot aandacht besteden aan het vraagstuk van verandering of continuïteit. Verslechterde de positie van zeemannsvrouwen op de arbeidsmarkt analoog aan de terugdringingstheorie van Alice Clark in de loop van de zeven-

8. Ibidem, 298.

9. Een Engelse reiziger, James Howell schreef in 1622: 'In Holland the wives are so well versed in Bargaining, Cuphering & Writing, that in the Absence of their Husbands in long sea voyages they beat the trade at home & their words will pass in equal credit', geciteerd in Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century* (Londen 1919) 37. Opmerkingen van gelijke aard maakte de Italiaanse reiziger Ludivico Guicciardini in zijn *Beschrijvinge van alle de Nederlanden* (Amsterdam 1612).

tiende eeuw of zorgde het specifieke karakter van de maritieme economie er voor dat vrouwen hun plek in de maritieme economie wisten te handhaven?¹¹

Drie zeevarende gemeenschappen: Ter Heijde, Maassluis en Schiedam

De inwoners van de kleinste van de drie onderzochte plaatsen, Ter Heijde, verdienden hun brood gedurende de zeventiende eeuw grotendeels in de kustvisserij. Ter Heijde lag aan de Noordzeekust, ook wel Zijde genoemd, onder Scheveningen. Al vanaf de vijftiende eeuw werd er vanuit het kleine dorp kustvisserij bedreven. Dankzij de lucratieve export naar het Duitse achterland van gedroogde schol, verwierven de inwoners van Ter Heijde voldoende fortuin om in de in de zestiende eeuw opkomende haringvisserij, in de nabijgelegen grotere havens in de Maasmond te investeren.¹² Tijdens diezelfde zestiende eeuw keerde echter het tij. Het gebied leed onder overstromingen en zandverstuivingen, waardoor het dorp meerdere malen vernietigd werd en de verbindingen met het achterland sterk verslechterden. Aan het einde van de zestiende eeuw kon Ter Heijde de concurrentie met de grotere havens in de regio niet langer aan. De investeringen in de haringvisserij werden grotendeels teruggetrokken en de vishandel verloor zijn overwegend internationale karakter. De circa 500 inwoners bleven grotendeels afhankelijk van de visvangst. In 1680 was nog steeds de helft van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam in de kustvisserij.¹³

10. A.Th. van Deursen, 'Werkende vrouwen in een Hollands dorp', in: *De zeventiende eeuw* 4 (1988) 3-16; Thera Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituees. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', in: Ulla Jansz e.a. (ed.) *Vrouwenlevens 1500-1800. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (Nijmegen 1987) 173-201; Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de Kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle* (Amsterdam 2000); Ingrid van der Vliet, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001); Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001); Lotte van de Pol, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996); Els Kloek, 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd? De arbeidsdeling naar sekse volgens de keurboeken van de oude draperie, ca. 1360-1580', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 373-402; Bibi Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden* (Amsterdam 2000).

11. Alice Clark beschreef in 1919 hoe vrouwen in de 'goede oude tijd' – de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw – een gunstige arbeidsmarktpositie hadden, maar daar in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw van verdrongen werden. Alice Clark, *Working life of women in the seventeenth century*. Zie de inleiding alhier door Ariadne Schmidt.

12. De Vries, van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 292-293; H.A.H. Kranenburg, 'Het visserijbedrijf van de Zijdenaars in de vijftiende en zestiende eeuw', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 62 (1949) 321-333.

13. De Wit, 'Seamen and shorewomen', 2.

Afb. 1 C.J. Boog, 1830, de Havenkom (Gemeente Museum Maassluis).

Ook de inwoners van Maassluis waren voor hun bestaan afhankelijk van de zee. De haringvisserij en kabeljauwvangst vormden de belangrijkste bronnen van inkomsten. Maassluis was aanvankelijk een kleine vissersnederzetting die na de afscheiding van het agrarisch georiënteerde Maasland in 1614 uitgroeide tot een belangrijke haven voor de aanvoer van haring en kabeljauw. Doordat de haringvangst, die in de zomer plaatsvond, werd afgewisseld met de vangst op kabeljauw gedurende de winter, ontwikkelde de visserij zich van seizoensarbeid tot een bedrijfstak die het gehele jaar door werk bood. De bloeiende visserij had grote aantrekkingskracht op de omliggende regio. Kuipers, scheepstimmerlieden en kooplieden vestigden zich in het plaatsje, gevolgd door allerlei andere ambachtlieden. Rond 1622 telde Maassluis ongeveer 3000 inwoners, in 1680 waren het er ruim 4000. Ongeveer 40 procent van de mannelijke beroepsbevolking was in dat jaar werkzaam in de visserij.¹⁴

14. Annette de Wit, 'Work and property in a Dutch fishing community. The social position of Maassluis fishermen in the seventeenth century', in: Poul Holm en David Starkey (eds.), *North Atlantic Fisheries: markets and modernisation* (Esbjerg 1998) 79-80.

In de middelgrote havenstad Schiedam was de zeevarende bevolking niet alleen op de visserij aangewezen. Men monsterde ook aan op schepen in de handelsvaart. De scheepvaart was in Schiedam al vanaf de late Middeleeuwen van groot belang.

Gedurende de zestiende eeuw werd de haringvisserij en de daaraan verwante nijverheid belangrijk. De haringhandel stimuleerde de opkomst van de koopvaardij. Schiedamse schepen exporteerden haring naar het Baltisch gebied, Duitsland, Vlaanderen, Frankrijk en Engeland. Ook investeerden kooplieden in de walvisvaart. Daarnaast monsterden Schiedammers aan bij de marine, de VOC en de WIC. Tussen 1600 en 1650 was ongeveer een derde van de mannelijke beroepsbevolking van Schiedam werkzaam in de scheepvaart. Na 1650 veranderde de economische oriëntatie van de stad langzamerhand. De haringvisserij boette aan belang in ten opzichte van de koopvaardij, het aantal haringbuizen dat werd uitgereed vertoonde al in de eerste helft van de zeventiende eeuw een lichte daling.¹⁵ Daarnaast had de haringvisserij te lijden onder de talloze oorlogen die de Republiek teisterden. Vooral het optreden van de Duinkerker kapers was schadelijk. Bovendien deed een nieuwe bedrijfstak zijn intrede in de stad, de brandewijnstokerij. Een grote groep Schiedamse kooplieden verruilde hun aandelen in de haringvisserij gaandeweg voor investeringen in het brandersbedrijf.¹⁶ Aan het begin van de achttiende eeuw werden haringbuizen omgebouwd tot vrachtvaarders, die de branderijen voorzagen van graan en kolen en zorgden voor de export van de brandewijn. Hiermee kwam definitief een einde aan de bloeitijd van de haringvisserij in Schiedam.¹⁷ De bevolkingsgroei, die begin zestiende eeuw was begonnen, zette tot in de achttiende eeuw door: rond 1622 telde de stad ongeveer 6000 inwoners, in 1700 bestond de bevolking uit 7500 personen.¹⁸

15. A.P. van Vliet, *Vissers en Kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)* (Den Haag 1994) 155; G.van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975) 102-109.

16. Annette de Wit, 'Reders en regels. Visserij, overheid en ondernemerschap in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (eds.), *Ondernemers en Bestuurders. Economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Amsterdam 1999) 633-648.

17. Christiaan van Bochhove dateert het verval van de Schiedamse haringvisserij pas na de eerste decennia van de achttiende eeuw. Op grond van vangstreeksen concludeert hij dat de bedrijfstak zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw stabiliseerde, dit neemt niet weg, dat gerekend naar het gemiddelde aantal arbeidsplaatsen, de haringvisserij in de tweede helft van de zeventiende eeuw in belang afnam en dat koopvaardij en brandewijnstokerij relatief belangrijker werden voor de Schiedamse economie. Christiaan van Bochhove, 'De Hollandse haringvisserij tijdens de Vroegmoderne Tijd', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1: 1 (2004) 3-27.

18. Van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*, 103.

Vrouwen in de meerderheid

In het Maasmondgebied waren de gezinnen, net als elders in het zeventiende-eeuwse Holland klein. Mensen trouwden relatief laat en over het algemeen leefden alleen directe familieleden onder één dak. Het zogenaamde kerngezin was de norm. Volgens een belastingkohier uit 1680, het Zout- en Zeepkohier waarin alle 54 huishoudens van Ter Heijde werden opgetekend, bestond het gemiddelde huishouden uit 3,7 personen. Dit cijfer is aan de lage kant, omdat kinderen onder de acht voor een half telden. In ongeveer 30 procent van de huishoudens stond een vrouw aan het hoofd. In 22 procent van de gevallen ging het om een weduwe. Opvallend is dat in het nabijgelegen agrarische Monster het aantal huishoudens met een weduwe aan het hoofd beduidend lager was: veertien procent. Dit is waarschijnlijk te verklaren door de hoge risico's waarmee het zeevarende bestaan van de mannen uit Ter Heijde gepaard ging.¹⁹ In 1680 was bijna 70 procent van alle vissers die in het Zout en Zeepkohier werden genoemd, getrouwd.²⁰ De gemiddelde huwelijksleeftijd van vissers lag rond de 28, vissersbruiden trouwden als ze gemiddeld 27,5 waren.²¹

Ook in Maassluis waren de huishoudens klein. In 1680 werd in het Zout- en Zeepkohier de exacte samenstelling van de 288 rijkste van de in totaal 1232 huishoudens opgetekend. Het gemiddelde huishouden bestond uit 4,3 personen. Opnieuw werden kinderen onder de acht maar voor een half meegeteld. Omdat het hier de rijkste huishoudens betreft, werden in deze groep relatief veel inwonende knechten en meiden geteld. In totaal stond in Maassluis in ongeveer twintig procent van de 1232 huishoudens een vrouw aan het hoofd (in 242 huishoudens). De meeste vrouwelijke gezinshoofden waren weduwe; zeventien procent van alle huishoudens werd door een weduwe geleid (207 huishoudens). Van de Maassluisse vissers die tot de rijkste groep inwoners behoorden was ruim 80 procent getrouwd toen het kohier werd opgemaakt. Het feit dat het hier om de rijkste groep gaat, vertekent het beeld enigszins, toch blijkt uit andere bronnen dat ook het overgrote deel van de minder vermogende vissers getrouwd was. Maassluisse vissers trouwden als ze rond de 27 waren, vissersbruiden waren gemiddeld een jaar jonger.²²

Voor Schiedam beschikken we niet over de gedetailleerde gegevens uit het Zout- en Zeepkohier uit 1680. Op basis van belastingbronnen uit 1622 kunnen we vaststellen dat het gemiddelde huishouden in Schiedam in dat jaar uit 3,8 personen bestond. 345 van de 1565 huishoudens werden door een vrouw

19. Gemeentearchief Delft (verder GAD), Oud Archief (verder OA), inv.nr. 1763.

20. GAD, OA, inv.nr. 1763, GA Monster, OA, inv.nr. 1430.

21. GAD, OA, inv.nr.1763, Rijksarchief Zuid-Holland (verder RAZH), doop, trouw en begraafboeken (verder DTB) Monster.

22. GAD, OA, inv.nr. 1763; Gemeentearchief Vlaardingingen (verder GAV), Oud-Archief (verder OA) Maassluis, inv.nr. 521; RAZH; DTB Maassluis.

gerund (22 procent). Onder die 22 procent vrouwen werden overigens ook de vrouwen van matrozen en soldaten die in de Oost verbleven gerekend. Voor de belastinginner golden deze mannen niet langer als hoofd van het huishouden.²³

De economische oriëntatie van Ter Heijde, Maassluis en Schiedam leidde tot een vrouwenoverschot. Niet alleen was het aantal weduwen relatief groot, ook waren de meeste zeemannsvrouwen het grootste gedeelte van het jaar alleen. Dit betekende in de praktijk dat ongeveer de helft van alle huishoudens door een vrouw werd geleid.

Werkende zeelieden

De vissersschepen die vanuit Ter Heijde, Maassluis en Schiedam vertrokken, waren vrijwel volledig bemand met lokale zeelieden. De stuurman huurde de bemanning. Het aannemen van het volk gebeurde in de lokale herberg of bij de stuurman thuis. Een aantal van de bemanningsleden was familie, de rest van het volk was afkomstig uit de sociale omgeving van de stuurman, het waren bijvoorbeeld burens of geloofsgenoten.²⁴

In Ter Heijde duurde het vangstseizoen vanaf november tot juni. 's Zomers vertrok het grootste gedeelte van de stuurlieden en bemanningsleden om dienst te nemen op de haringvloot van Schiedam, Vlaardingen of Maassluis. Voor de kustvisserij, die men in Ter Heide bedreef, gebruikte men kleine en betrekkelijk goedkope schepen. Een stuurman had hierdoor voldoende kapitaal om de schuit zelf of samen met een familielid uit te redden. De schuiten waren doorgaans in het bezit van vaders en zonen of van twee broers. Af en toe traden stuurmanweduwen als reder op, een mannelijk familielid werd dan stuurman in dienst van de weduwe. De bemanningsleden brachten ook een deel van het kapitaal in. Zij namen hun eigen vistuig mee.

De meeste schuiten vertrokken 's ochtends en keerden dezelfde dag nog terug. De vis werd na aankomst direct geveild. De afslager had een centrale positie in de bedrijfstak, niet alleen administreerde hij (of zij) de vangst en de opbrengsten, maar hij betaalde ook de stuurlieden, die de opbrengst volgens gemaakte afspraken deelden met hun bemanning. De bemanningsleden werden per week uitbetaald. Voor een deel ontvingen zij hun loon in geld en het resterende deel werd aan de hand van het aantal per bemanningslid ingebrachte vislijnen uitbetaald in vis.

Het haringseizoen liep van juni tot december. Ieder seizoen werden ongeveer drie reizen gemaakt, waarbij de haringvissers uit Maassluis en Schiedam

23. Gemeentearchief Schiedam (verder GAS), OA, inv.nrs. 806 en 1442; Oud Notarieel Archief (verder ONA), inv.nrs. 740-757.

24. De Wit, 'Work and property', 91.

zich vooral concentreerden op de zogenaamde ‘herfstharing’, wat betekende dat zij naar de gebieden rond Engeland en Schotland moesten varen. Hiervoor waren grotere en sterkere schepen nodig dan voor de kustvisserij. In de zestiende eeuw waren vissers en stuurlieden mede-eigenaren van de haring- en kabeljauwschepen (buisen en hoekers). Dankzij het systeem van partenrederij konden ze aandelen kopen die uitgedrukt werden in netten (haringvisserij) of lijnen (kabeljauwvisserij). De stuurman bezat meestal een groot gedeelte van de parten en regelde ook de financiën. In de loop van de zeventiende eeuw verdwenen de bemanningsleden als aandeelhouders. Ook de positie van de stuurman veranderde. Hoewel stuurlieden doorgaans nog een of meerdere aandelen bezaten in het schip waarop ze werkten, stonden ze niet langer aan het hoofd van de onderneming. Professionele boekhouders uit bemiddelde koopmans- en redersfamilies werden nu verantwoordelijk voor de financiële afhandeling.

De beloning van stuurman en bemanning werd van tevoren vastgesteld en uitbetaald in delen (een kwart van het totale loon na iedere reis). Op deze manier trachtten reders te voorkomen dat het scheepsvolk er halverwege het seizoen vandoor ging. Ook in de haringvisserij werd een gedeelte van het loon uitbetaald in vis. Bovendien was de reder tijdens de reis verantwoordelijk voor voeding en medische zorg. In Maassluis waren de haringvissers in de winter werkzaam in de kabeljauwvisserij. De beloning van stuurman en scheepsvolk was in die tak direct afhankelijk van de prijzen van de aan land gebrachte vis. Elke stuurman stelde een eigen contract op met zijn bemanning, waarin werd bepaald welk percentage van de opbrengst de verschillende bemanningsleden ontvingen.²⁵

De vissers uit Ter Heijde en Maassluis hechtten sterk aan hun beroep. Er bestond weerstand tegen het werk in andere takken van scheepvaart. Tijdens de vele oorlogen die de Republiek teisterden werd het de vissersschepen soms verboden uit te varen op last van de Staten van Holland en de Admiraliteit. Op deze manier trachtten de autoriteiten voldoende mankracht te werven voor de oorlogsvloot. Door het gebrek aan inkomsten waren de meeste vissers wel gedwongen bij de marine aan te monsteren. Anderen probeerden in hun levensonderhoud te voorzien door het verkopen van garnalen of het maken van manden.

In Schiedam wisselden zeelieden de haringvisserij af met het werk op koopvaardij schepen of in de walvisvaart. Omdat de verdiensten in de koopvaardij over het algemeen iets hoger lagen dan die in de haringvisserij, koos een groeiend aantal zeelieden voor een volledige koopvaardijcarrière. Binnen de koopvaardij golden vaste maandlonen. De schipper kreeg daarnaast het kaplakken, een premie die door de bevrachters werd toegekend. Bovendien hadden zowel de schipper als het bootsvolk recht op de voering. Een gedeelte van

25. GAV, Archief van gecommiteerden van de visscherij te Maassluis (verder AVG M) inv.nr. 25 en 26.

de laadruimte werd beschikbaar gesteld voor transport van goederen voor eigen rekening.

Wanneer zeelieden bij de oorlogsvloot aanmonsterden, ontvingen zij een vast maandloon. Daarnaast was er buitgeld, dat werd uitgekeerd als een vijandelijk kaper- of oorlogsschip was veroverd. Kapiteins konden bovendien geld verdienen door het voedsel voor hun bemanning zo gunstig mogelijk in te kopen. Per hoofd van de bemanning kregen zij een vast bedrag voor het eten, de zogenaamde kostpenningen. Zeevarenden die naar de Oost vertrokken kregen net als bij de admiraliteit een vast bedrag per maand. Bij aanmonstering ontvingen ze twee maanden vooruitbetaling, het handgeld. De rest van de gage werd in het scheepssoldijboek bijgeschreven en kon bij terugkeer in de Republiek of in de Oost (maximaal zes maanden) opgenomen worden. Via de administrateurs van de *voc* kon geld worden overgeboekt aan familieleden, 'drie maanden jaarlijks'. Dit gebeurde alleen als er voldoende geld op de rekening stond. Ook bij de *voc* bestond het recht op voering, de hoeveelheid exotische waar die meegebracht mocht worden was afhankelijk van de rang van de functie aan boord. Daarnaast hadden bemanning en officieren recht op buitgeld wanneer er schepen gekaapt werden.²⁶

De lonen bij marine en *voc* waren over het algemeen lager dan bij visserij en koopvaardij. Voor een gewone visser of matroos was het daarom niet erg aantrekkelijk om bij Compagnie of oorlogsvloot aan te monsteren. Anders lag dat voor bijvoorbeeld ambachtslieden, die goed verdienden in dienst van de *voc*. Hoewel een kleine groep jonge Schiedammers in de laagste functies aan boord van Oost-Indiëvaarders werkten en de stad ook een groep buitenlanders huisvestte die onder aan de ladder begonnen, was het grootste deel van de Schiedammers aan boord van Oost-Indiëvaarders werkzaam in de hogere rangen, dat wil zeggen als ambachtsman of schipper. Het grootste gedeelte van de laagste rangen werd niet in zeevarende gemeenschappen als Schiedam gerekruteerd, maar in de grote havensteden zoals Amsterdam en Rotterdam, waar een groot reservoir van buitenlandse arbeidskrachten voorradig was.²⁷

Vanwege het seizoensgebonden karakter van werk in de scheepvaart combineerden zeelieden verschillende soorten arbeid. Maassluise vissers wisselden haring- en kabeljauwvaart af, terwijl de vissers uit Ter Heijde de verdien-

26. Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 54-55.

27. Het beeld van de arbeidsmarkt voor zeevarenden in het Maasmondgebied stemt overeen met de gesegmenteerde maritieme arbeidsmarkt zoals Karel Davids die beschreven heeft. Er was een intern segment, bestaande uit een kern van werknemers die min of meer vaste banden met particuliere werkgevers hadden en een extern segment, een flexibele massa van tijdelijke arbeidskrachten en migranten. De zeelieden uit Ter Heijde, Maassluis en Schiedam maakten grotendeels deel uit van het interne segment. Davids, 'Maritime labour', 62. Vergelijk: Piet Boon, *Bouwers van de Zee. Zeevarenden van het Westfriesse platteland, c. 1680-1720* (Den Haag 1996) 186.

sten in de kustvisserij aanvulden door het werk op de haringvloot. Schiedamse vissers werkten gedurende het winterseizoen op de koopvaardij. Daarnaast waren er ambachtslieden zoals kuipers en scheepstimmerlieden, die 's zomers aanmonsterden op de haringvloot en hun vak in de winter thuis uitoefenden. In Ter Heijde combineerden vissers hun werk op zee met de visverwerking aan de wal: de visdrogerij, doorgaans een familiebedrijf.²⁸ Op deze manier zorgden zeelieden er voor dat er het hele jaar inkomsten waren.²⁹

Wat betreft de bezitsverhoudingen zijn in de loop van de zeventiende eeuw vooral in de haring- en kabeljauwvisserij grote veranderingen waar te nemen. In de zestiende eeuw waren stuurlieden en bemanningsleden vaak mede-eigenaar van het schip. In de zeventiende eeuw kwam het steeds minder vaak voor dat de vissers parten in hun bezit hadden. Bemiddelde koopmans- en redersfamilies waren nu de eigenaars van de schepen geworden. Vissers waren niet langer 'co-adventurers' in een gemeenschappelijke onderneming, maar werden arbeiders in dienst van een reder.³⁰ Van een mede-eigenaarschap of het hebben van een belang in de onderneming was voor de mannen, die in de laagste rangen aan boord van marine- en voc-schepen aanmonsterden, geen sprake. Zij boden zich aan op een anonieme arbeidsmarkt en daar konden zij slechts een loon bedingen dat niet toereikend was om een gezin te onderhouden. Het gemiddelde bedrag dat Oost-Indiëvaarders aan hun gezinnen overmaakten (drie maanden jaarlijks) lag aan het einde van de zeventiende eeuw tussen de 20 en 40 gulden per jaar, terwijl een gemiddeld gezin (een vrouw met drie kinderen) zo'n 195 gulden per jaar nodig had om te kunnen overleven.³¹ Vrouwen en kinderen werden hierdoor gedwongen hun steentje aan het gezinsinkomen bij te dragen.

Naast het geringe inkomen dat zeevarende gezinshoofden vaak hadden, speelde nog een ander probleem. Vrijwel alle werknemers die hun levensonderhoud op zee moesten verdienen, ook degenen die vanwege de tak van scheepvaart waar ze in werkten of hun rang een redelijk loon kregen, hadden

28. RAZH, ONA Monster, inv.nr. 6041.

29. Jan Lucassen heeft het begrip 'arbeidscyclus' geïntroduceerd om de opeenvolging van werkzaamheden die de arme boeren van het Noord-Hollandse platteland in de Vroegmoderne Tijd verrichten om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien te beschrijven. Dit begrip kan, ontdaan van zijn 'agrarische basis' echter ook gebruikt worden om de combinatie van werkzaamheden van zeevarenden in het Maasmondgebied te beschrijven. J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600-1900* (Gouda 1984) 159-161. Zie ook: Boon, *Bouwers van de Zee*, 151-155.

30. Vergelijk: R. van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis. Een ethnohistorie van een Texels vissersvolk (1813-1912)* (Amsterdam 1993) 165.

31. Frank van de Horst, *Vrouwen aan wal: werk en financiële positie van voc-vrouwen in Delft* (ongepubliceerd paper Universiteit Leiden 1998) 12-14.

onregelmatige inkomsten. Hierdoor had het gezin aan het inkomen van de man alleen niet voldoende om het jaar door te komen.

Werkende zeemansvrouwen

Om het huishouden draaiende te houden, moesten zeemansvrouwen eigen inkomsten genereren. Zij deden dit door te werken. Een gedeelte van dit werk vond binnen het huishouden plaats, voor de rest van hun inkomsten waren ze aangewezen op de lokale arbeidsmarkt. Hun perspectieven op die arbeidsmarkt werden bepaald door een aantal factoren: de mogelijkheden die de lokale economie bood, hun juridische status, en hun maatschappelijke (sociaal-economische) uitgangspositie, die mede afhankelijk was van het beroep en de sociaal-economische status van hun echtgenoot.

Het specifieke karakter van zeevarende gemeenschappen zorgde er voor dat de grootste vraag naar arbeid in de aan de scheepvaart gelieerde nijverheid en handel te vinden was. In de genderbepaalde zeventiende-eeuwse maatschappij was echter niet in alle takken van nijverheid en handel plaats voor vrouwen. Evenals het werk op zee, waren scheepsbouw, kuiperij, de haringpakkerij en het keuren van vis voorbehouden aan het mannelijk deel van de beroepsbevolking. In de scheepsbouw en kuiperij werd dit bepaald door de reglementen van het gilde (alleen weduwen konden aan het hoofd staan van een scheepstimmerbedrijf of kuiperij). In de haringpakkerij en viskeurderij werden vrouwen uitgesloten in de keuren (wetten) die voor deze branche golden. Vrouwen hadden een eigen werkveld en waren zoals we in het vervolg zullen zien vooral actief in de netten- en lijnenindustrie.

In juridisch opzicht hadden zeemansvrouwen doorgaans een andere positie dan andere getrouwde vrouwen in de Republiek. Bij hun vertrek lieten zeevarende vrouwen een zogenaamde acte van procuratie opmaken, waarin ze hun vrouw als 'zaakwaarnemer' benoemden. De handelingsonbekwaamheid van deze vrouwen verviel daarmee. Hun status stelde hen in staat een winkel of ander bedrijf te leiden in afwezigheid van hun man.

Zeemansvrouwen die een dergelijke machtiging hadden waren te vergelijken met de openbare koopvrouwen, zoals die elders in de Republiek actief waren.³² Bovendien maakte de procuratie mogelijk dat vrouwen alle andere zaken, zoals de koop of verkoop van een huis en het innen van een erfenis konden regelen. Het al dan niet op laten stellen van een procuratie was een individuele keuze van iedere getrouwde zeeman. Velen lieten hun zaken waar nemen door (mannelijke) familieleden of door een speciaal daartoe aangestelde

32. Els Kloek, 'De vrouw', in: H.M. Beliën, A. Th. Van Deursen en G.J. van Setten (eds.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 241-279.

procureur. Bovendien was de situatie tijdelijk, de echtgenote van de zeeman was slechts handelingsbekwaam zo lang haar man op zee zat. In dit opzicht verschilde de status van een zeemansvrouw duidelijk van weduwen, wier handelingsbekwaamheid permanent was, tenminste zolang ze ongetrouwd bleven.³³

De sociaal-economische status van hun echtgenoot was van invloed op de mogelijkheden die zeemansvrouwen hadden. Hoewel er vrouwen waren die van huis uit bemiddeld waren en eigen geld bezaten, was het kapitaal dat de man inbracht vaak onontbeerlijk bij het opzetten en draaiende houden van een bedrijf of winkel. Daarnaast was het sociaal-economische circuit waarin het zeemansgezin zich bevond van groot belang. Vrouwen die bijvoorbeeld handelden in scheepsbenodigdheden vonden hun klanten in dezelfde omgeving waarin hun man werkte. Vissersvrouwen bewogen zich hierdoor in een ander circuit dan de echtgenotes van mannen die bij de marine of voc werkten.

Vissersvrouwen en hun dochters waren van oudsher betrokken bij de productie en reparatie van netten of lijnen. In de zestiende eeuw, toen vissers hun eigen netten en lijnen inbrachten in het schip waar ze op werkten, vond het netten breien en boeten binnen het eigen huishouden plaats. De vrouwen verrichtten hun arbeid op een achterplaatsje bij hun huis of bij de burens. Dochters leerden al jong netten breien en boeten, vanaf een jaar of acht hielpen ze mee. De netten werden gekeurd door zogenaamde keurvrouwen, die werden door de lokale overheid aangesteld om te controleren of de netten vervaardigd waren in overeenstemming met de regelgeving. Zo waren er instructies betreffende het materiaal waar de netten van gemaakt moesten worden en de grootte van de mazen.³⁴ Aangezien het breien en boeten een typische vrouwenaangelegenheid was, waren de nettenkeurders ook vrouwen. Gewoonlijk waren het alleenstaande vrouwen of de echtgenotes van stuurlieden en ze werden per gekeurd net betaald. De keurvrouwen hadden een belangrijke positie in de lokale samenleving. Voordat de vissersschepen de haven verlieten moesten alle netten aan boord immers gekeurd worden. De boetes voor verkeerd vervaardigde netten werden rechtstreeks aan de keurvrouwen voldaan.³⁵

In de loop van de zeventiende eeuw werd het breien en boeten van netten een steeds professionelere bezigheid. Parallel aan de ontwikkelingen in de visserij, waarbij hun echtgenoten niet langer mede-eigenaren waren van het schip waarop ze werkten, werkten vrouwen niet langer thuis in gezinsverband, maar kwamen ze in dienst bij kooplieden en reders. Het breien en boeten vond voortaan plaats op de zolders of binnenplaatsen van pakhuizen. Vrouwen werden betaald per gebreed of geboet net. Dit had tot voordeel dat de vrouwen nu con-

33. Vergelijk: Ariadne Schmidt, *Overleven*, 55-74

34. GAS, OA, inv.nr. 328; GAD, OA inv.nr. 1.5; J.C. Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, deel twee (Den Haag 1926) 62-65.

35. RAZH, ORA Monster, inv.nr. 103; GA Schiedam OA, inv.nr. 3028.

tant geld ter beschikking kregen. Het nadeel was echter dat ze vaste uren moesten werken, waardoor er weinig tijd over was voor aanvullende werkzaamheden. Het was nu juist de combinatie van verschillende werkzaamheden, die er voor zorgde dat de gezinnen rond konden komen. Vissersvrouwen vulden het gezinsinkomen aan met naaiwerk, of met het wassen van kleding voor derden.

Na 1650 bemoeide de lokale overheid in Schiedam zich met het netten boeten, door een zogenaamd ‘telhuis’ in te richten in de kelders van het stadhuis. Vissersvrouwen- en dochters werkten hier als nettenboeters en keurders. Ze moesten zes dagen per week werken, in de zomer tien uur en in de winter zes uur per dag. De vrouwen werden betaald door de stuurlieden die het telhuis bezochten om hun netten te laten repareren of keuren, of door zogenaamde opreders die zich gespecialiseerd hadden in het leveren van netten, touwen, lijnen en aas. Aan het eind van de zeventiende eeuw verenigden deze opreders zich in een gilde. Alleen mannen of weduwen van overleden opreders werden geaccepteerd als lid, maar het eigenlijke bedrijf werd vaak geleid door stuurmansvrouwen, terwijl hun echtgenoten op zee zaten.³⁶ Ook in de nettenhandel waren veelal vrouwen actief. Verschillende vrouwen hielden zich bezig met de verkoop van oude en gebruikte netten en lijnen. Gewoonlijk waren deze uit boedels van overledenen afkomstig. De vrouwen verkochten de netten op de veiling of gewoon bij hen thuis.³⁷ In de achttiende eeuw veranderde de positie van vrouwen in de nettenindustrie. Zo werden de keurvrouwen langzamerhand vervangen door mannen en komen we ook steeds minder vrouwelijke opreders tegen in de Schiedamse archieven.

Naast netten en lijnen werden ook andere scheepsbenodigdheden door vissersvrouwen geleverd, zoals voedsel en drank. De bevoorrading van de scholsschuiten in Ter Heijde was een zaak van de echtgenotes van stuurlieden, die er voor moesten zorgen dat er genoeg mondvoorraad aan boord was. Ook de levering van scheepsbier werd door deze vrouwen geregeld.³⁸ In de haringvisserij was de bevoorrading de verantwoordelijkheid van de boekhouder van het schip. Bij de handel in victualie en andere scheepsbenodigdheden waren veel vrouwen betrokken. Stuurmansvrouwen, die kleine tapperijtjes of herbergen bestierden, leverden scheepsbier. Andere vrouwen verkochten kruidenierswaren en kaarsen.³⁹

Vissersvrouwen waren van oudsher ook betrokken bij de vishandel. Een gedeelte van de vis die stuurlieden en vissers als beloning ontvingen, werd ook wel ‘vrouwenvis’ genoemd, omdat vrouwen deze verkochten om wat extra geld te verdienen. Gewoonlijk gingen deze viswijven met manden van deur tot deur.

36. GAS, OA, inv.nr 3028; ONA, inv.nrs. 795-573, 795-257, 764-545.

37. RAZH, ORA Monster, inv.nr. 6041.

38. RAZH, ORA Monster, inv.nr. 103.

39. GAV, AVGM, inv.nr. 37, 38.

In de loop van de zeventiende eeuw veranderde de positie van de viswijven. De hoeveelheid vis die de bemanning verdiende, daalde doordat er nieuwe voorschriften werden uitgevaardigd die bepaalden dat alle vis op de afslag moest worden verkocht. Op die manier bewaakte men niet alleen de kwaliteit van de vis, maar waren de lokale overheden ook verzekerd van continue opbrengsten van de belasting op de afslag. In Ter Heijde traden vissersvrouwen op als kopers op de afslag, ze kochten vis om huis aan huis te verkopen of brachten deze naar de vismarkt in Den Haag, waar de rijkere onder hen een kraam huurden.⁴⁰ Onbemiddelde vrouwen werkten als visdraagsters, zij vervoerden de vis slechts naar de markt en werden daarvoor betaald door de vishandelaren. De vrouwen in Ter Heijde waren voornamelijk actief in de kleinhandel van verse vis. Voor de groothandel in gedroogde schol, die onder andere voor de export bestemd was, was kapitaal nodig, waar het de vissersvrouwen in Ter Heijde aan ontbrak.

Als gevolg hiervan waren de meeste handelaren in gedroogde vis mannen, met uitzondering van een enkele weduwe. Over het algemeen waren vissersvrouwen in Ter Heijde meer betrokken bij de vishandel dan hun Schiedamse en Maassluisse collega's. In sommige jaren was er zelfs een vrouwelijke afslager actief in Ter Heijde, doorgaans betrof het een afslagersweduwe. In Maassluis en Schiedam waren vrouwen uitgesloten van dit ambt. De vishandel vanuit Maassluis en Schiedam was meer gericht op export. Vooral in de haringhandel was kapitaal een vereiste. Over het algemeen waren vissersvrouwen te arm om deel te nemen in de haringhandel, enkele rijke stuurmansvrouwen en weduwen uitgezonderd. In de groothandel in verse kabeljauw en schelvis voerden mannen de boventoon. Volgens een lijst van 46 Maassluisse vishandelaren uit de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw waren in die tijd maar zes vrouwelijke handelaren actief.⁴¹

Zoals we eerder zagen erfden weduwen in Ter Heijde, de scholschuiten van hun overleden echtgenoten. In de meeste gevallen zetten zij het bedrijf van hun man voort door een stuurman in te huren. Ook in Maassluis en Schiedam erfden vrouwen schepen en scheepsparten. In de tweede helft van de zeventiende eeuw waren dit alleen nog stuurmansweduwen en vrouwen uit rijke koopmans- en redersfamilies. Een aantal van hen trad actief op als reder en boekhouder. Voor de meeste vrouwen was het bezit van scheepsparten slechts een privé-belegging. In de veilingregisters waarin de handel in parten werd opgetekend treffen we maar enkele vrouwen als koper aan. Verreweg de meeste vrouwen maakten hier hun aandelen in de scheepvaart te gelde, vaak vlak nadat zij weduwe geworden waren.⁴²

40. Vergelijk: Jannie Stegeman, 'Scheveningse visverkoopsters', ca. 1600-1900' in: *Holland* 21: 1 (1929) 48.

41. Archief Hoogheemraadschap Delfland (verder AHD), inv.nr. 2730.

42. Bijvoorbeeld: RAZH, ONA Maassluis, inv.nr. 5489.

Afb. 2 'Touwkooksters'. Prent van Hendriuk Numan, eind achttiende eeuw (Collectie Amsterdams Historisch Museum).

Echtgenotes van koopvaardijshippers waren werkzaam in de detailhandel die gelieerd was aan de scheepvaart, zij leverden scheepsbier en kruidenierswaren. Ze bewogen zich echter niet in hetzelfde sociale circuit als hun collega's in de visserijbranche, maar leverden vooral aan boekhouders en reders die koopvaardijshepen uitreedden. Zij maakten daarbij gebruik van het netwerk van hun man. Ook de vrouwen van marinemannen en Oost-Indiëvaarders bewogen zich in andere circuits. De echtgenotes van de laagste rangen aan boord, waren veroordeeld tot armoede. In het voorafgaande zagen we al dat het salaris dat echtgenotes van voc-matrozen kregen overgemaakt bij lange na niet toereikend was om van rond te komen. Bovendien hadden deze vrouwen in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Maassluise stuurmansvrouwen geen startkapitaal om een kleine winkel of tapperij te beginnen. In Schiedam kwamen vrouwen wier echtgenoten bij voc aanmonsterden vaak automatisch in de

bedeling terecht. Het salaris van hun man werd dan aan de armenkamer overgemaakt. Ook in Delft was dit het geval.⁴³ Alleen met het geld van de bedeling redden de vrouwen het echter niet. Daarom werden tal van werkzaamheden gecombineerd om het hoofd boven water te houden. In Delft werden door de armenzorg spinnenwielen uitgedeeld. Spinnen en naaien waren typische vrouwelijke werkzaamheden, waarmee wat extra's kon worden verdiend. Deze activiteiten hadden bovendien als voordeel dat ze binnen het huishouden konden worden uitgevoerd, ook de dochters konden dan gemakkelijk helpen. Vrouwen verkochten daarnaast handelswaren langs de deuren, zoals appels, noten of eieren.⁴⁴ Andere verdienden wat bij door het verzamelen, van oud touw en dit te koken om het vervolgens schoongemaakt weer te verkopen.

In Schiedam werden vrouwen van *voc*-zeelieden nog al eens opgepakt vanwege bedelarij.⁴⁵ Vaak waren deze vrouwen afkomstig uit nabijgelegen steden, zoals Rotterdam. In de grote havensteden hadden vrouwen van Oost-Indiëvaarders het doorgaans moeilijker dan in de kleine zeevarende gemeenschappen. Uit het onderzoek van Lotte van de Pol is bekend dat sommige mannen hun vrouw onderbrachten in een bordeel, zodat ze in ieder geval onderdak hadden.⁴⁶ Andere vrouwen gingen als dienstmeid werken.⁴⁷ Veel van deze vrouwen waren van buitenlandse afkomst, waardoor ze geen recht op bedeling hadden. Als nieuwkomer hadden zij bovendien nog geen sociaal netwerk waar ze op terug konden vallen.

In de grote havensteden speelden vrouwen een belangrijke rol bij het rekruteren van bemanningsleden voor de *voc*. Ze opereerden als zielverkopers die naar werk zoekende mannen in hun herberg onderbrachten en hun voorzagen van eten, drinken en soms ook van vrouwen. Als de schulden opgelopen waren zorgden de zielverkopers er voor dat de mannen zich meldden bij de *voc*. Ze kochten dan ook de scheepsuitrusting voor de man in kwestie. Om hun schulden te betalen, tekenden de zeelieden een transportbrief of ceel, zodat hun verdiende gage aan de zielverkoper werd overgemaakt. Zielverkopers verkochten de celen door aan speciale handelaren, die er mee speculeerden. Veel van deze handelaren waren vrouwen, in ieder geval tot 1725.⁴⁸ In de

43. Van der Vlis, *Zorg voor de kost*, 195-197.

44. GAS, ORA, inv.nr. 92.

45. Ibidem

46. Lotte van de Pol, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij', in: Peter Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff, *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Heerlen 1992) 179-218.

47. Maybeth Carlson, *Domestic service in a changing city economy, Rotterdam 1680-1780* (Madison 1993) 179-218.

48. Marc van Alphen, 'The female side of Dutch shipping: financial bonds of seamen ashore in the 17th and 18th century', 125-131, in: J.R. Bruijn en W.F.J. Morzer Bruyns (eds.), *Ango-Dutch mercantile marine relations 1700-1850* (Amsterdam 1991), 125-132.

loop van de achttiende eeuw werden ze uit de markt gestoten door mannen. In Schiedam waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw ten minste twee vrouwelijke zielverkopers actief.⁴⁹

Vrouwen van zeelieden op de oorlogsvloot runden ook herbergen en kroegen. Ze waren echter niet betrokken bij de rekrutering van zeelieden voor de vloot. Vrouwen van de laagste rangen aan boord, probeerden door de combinatie van verschillende werkzaamheden te overleven. Kapiteinsvrouwen echter, hadden een speciale taak. Zij kochten het voedsel in voor de bemanning van hun echtgenoot. Dankzij het systeem van kostenpenningen, waarbij de kapitein een vast bedrag per man per dag kreeg, kon er veel verdiend worden door het gunstig inkopen van goederen. Ongetrouwde kapiteins lieten de voedselvoorziening over aan hun moeders of zussen. In de loop van de achttiende eeuw werd de taak van de kapiteinsvrouw overgenomen door professionele makers, zogenaamde 'solliciteurs'. Ook tijdens dit professionaliseringsproces werden vrouwen van de markt gedrongen door mannen.⁵⁰

Andere inkomstenbronnen

Naast het verrichten van verschillende soorten betaalde arbeid, waren er ook nog andere manieren om het gezinsinkomen aan te vullen. Veel vrouwen van zeevarenden hadden kostgangers. Vooral in Schiedam, maar ook in Maassluis en Ter Heijde zochten ongehuwde en oude zeelieden onderdak. Niet zelden waren de kostgangers in het gezin scheepsmaten van de man des huizes. Ook weduwen vulden hun inkomen aan door enkele mensen van onderdak en eten te voorzien. Een speciale categorie kostgangers vormden de wezen.

Voordat er weeshuizen waren in Schiedam en Maassluis, vonden veel ouderloze kinderen onderdak in zeemansgezinnen. De weesarmeesters betaalden een bedrag voor het onderhoud van ieder weeskind. Omdat jongens al op jonge leeftijd mee naar zee konden en zodoende het gezinsinkomen aanvulden, maar in hun afwezigheid geen kosten voor het gezin met zich mee brachten, gingen de zeemansgezinnen er financieel op vooruit.⁵¹

In tijden van nood konden vrouwen van zeevarenden een beroep doen op de bedeling. Zoals al eerder vermeld kwamen vrouwen van Oost-Indiëvaarders in sommige steden vrijwel automatisch in de bedeling terecht. In Ter Heijde en Maassluis waren veel arme vissersgezinnen zo nu en dan gedwongen een beroep op de lokale diaconie te doen. Vooral in oorlogstijden liep het aantal bedeelde gezinnen sterk op. Daarnaast leefden veel gezinnen op kre-

49. GAS, ONA, inv. nrs. 757.209, 757.567, 757.611.

50. De Wit, 'Seamen and shorewomen', 13.

51. Weeshuisarchief Maassluis (verder WAM), Losse stukken, zeventiende eeuw.

diet. In de boedels van lokale bakkers en kruideniers is te zien dat veel zeemansvrouwen schulden hadden. Dit was zeker niet ongewoon, uit de literatuur is bekend dat in de zeventiende eeuw een belangrijk deel van de bevolking in bepaalde perioden in zijn leven op krediet leefde.⁵²

Niet alle inkomsten hadden een geldwaarde. Vrouwen verbouwden bijvoorbeeld groente, die ze voor hun eigen huishouden gebruikten, maar ook konden ruilen tegen kleding of pluimvee. Daarnaast bestond er een systeem van onderlinge hulp. Arme mensen werden door bekenden of vrienden ondersteund. Tussen zeemansvrouwen onderling bestond een ‘survival network’; vrouwen leenden elkaar geld of namen iemand op in huis.⁵³

Tot slot namen sommige vrouwen hun toevlucht tot illegale praktijken, zo waren er zeemansvrouwen die in de prostitutie werkten en werd er bijvoorbeeld gehandeld in illegaal gebreide netten.⁵⁴

Het maritieme huishouden

Het zeventiende-eeuwse maritieme huishouden werd gekenmerkt door een hoge mate aan flexibiliteit. Alle leden van het gezin droegen bij aan het gezinsinkomen door verschillende soorten van arbeid met elkaar te combineren. Niet alleen de vrouwen, maar ook de kinderen droegen hun steentje bij. Vrouwen waren verantwoordelijk voor het gezinsbudget. Zij deden de inkopen en knoopten de eindjes aan elkaar. In de schuldlijsten van verschillende leveranciers worden de vrouwen ook altijd als debiteur genoemd. Ook uit de diaconie-registers blijkt dat vrouwen het geld kwamen innen. Hoewel vrouwen hun eigen inkomen genereerden, bleven ze afhankelijk van het inkomen van hun man. Wanneer belastinginners van deur tot deur gingen om geld op te halen, zeiden veel vrouwen pas te kunnen betalen als hun man terug was van zee.⁵⁵ Om er zeker van te zijn dat het gezin voldoende voedsel had in hun afwezigheid, sloten zeelieden voor vertrek overeenkomsten met leveranciers. Een Schiedammer die naar de West vertrok liet een notariële acte opmaken, waarin hij zijn verdiensten aan een bakker overmaakte, op voorwaarde dat deze zijn gezin brood zou leveren in zijn afwezigheid.⁵⁶

Anderzijds konden mannen ook niet zonder de verdiensten die vrouw en kinderen inbrachten, zeker in de visserij waar de opbrengsten niet altijd even stabiel waren. Als gevolg van oorlog belandden veel mannen in gevangen-

52. Van der Vlis, *Leven in armoede*, 243. A. Th van Deursen, *Een dorp in de polder, Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994), 112 en 127.

53. Vergelijk, Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*. Zie ook: G. Lorentz, *Bristol Fashion*.

54. GAS, ORA, inv.nr. 92 en 93.

55. GAV, OA Maassluis, inv.nr. 521.

56. GAS, ONA, inv.nr. 756.569.

schap door toedoen van Duinkerker, Engelse of Barbarijse kapers. Het losgeld moest dan door het thuisfront worden opgebracht.

In tijden van oorlog, wanneer het visserijschepen verboden werd uit te varen, konden stuurlieden het zich veroorloven om een seizoen over te slaan, omdat ze in staat waren van de inkomsten van hun vrouw te leven en dit inkomen aan te vullen met aanvullende werkzaamheden aan wal.⁵⁷ In de huishoudens van gewone vissers echter waren de verdiensten vaak niet voldoende, waardoor de man des huizes gedwongen werd aan te monsteren bij de marine.⁵⁸

Conclusie

Door de lage en onregelmatige inkomsten van hun man, waren vrouwen van zeevarenden gedwongen om te werken. Hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt waren afhankelijk van de vraag naar arbeid in de zeevarende gemeenschappen. Zeemansvrouwen vonden doorgaans werk in de aan de scheepvaart gerelateerde nijverheid en handel. Daarbinnen hadden vrouwen hun eigen werkveld, omdat veel beroepen, vooral in de nijverheid alleen door mannen uitgeoefend mochten worden. Door het systeem van procuraties, waardoor zeemansvrouwen handelingsbekwaam werden, waren ze in staat zelfstandig een winkel of bedrijf te leiden. De arbeid die zeemansvrouwen verrichtten was vaak direct gerelateerd aan het werk van hun echtgenoot. Vissersvrouwen verrichtten over het algemeen ander werk dan vrouwen wier mannen bij de marine of voc hadden aangemonsterd. Ook de rang van de man was medebepalend voor het werk dat vrouwen verrichtten. Stuurmansvrouwen hadden een iets sterkere financiële positie en waren daardoor in staat een winkel of herberg te exploiteren. Kenmerkend was verder dat vrouwen verschillende soorten arbeid combineerden om rond te komen. Zo waren vissersvrouwen betrokken bij de productie van netten en lijnen en verrichtten ze daarnaast andere werkzaamheden zoals naaiwerk of het wassen van kleding. Het zeemansgezin kon alleen draaiende gehouden worden, als alle leden van dat gezin zorgden voor verdiensten. Er was sprake van wederzijdse financiële afhankelijkheid, vooral in de armere gezinnen. Vrouwen konden niet zonder het inkomen van hun man, maar zonder het inkomen van de vrouw redde de man het ook niet.

Door gewijzigde bezitsverhoudingen binnen de visserij veranderde gedurende de zeventiende eeuw het karakter van de arbeid, waardoor vrouwen die

57. Hoewel de inkomsten van de vrouw vaak ook terugliepen omdat haar bedrijf ook grotendeels gerelateerd was aan de visserij, was zij in staat het hoofd boven water te houden, omdat zij bijvoorbeeld niet alleen scheepsbier leverde, maar ook een herberg bestierde.

58. De Wit, 'Work and property', 91.

netten breiden en repareerden niet langer thuis werkten, maar voor de markt gingen produceren. Doordat ze vaste werktijden kregen, bleef er minder tijd over voor nevenwerkzaamheden. De vishandel, waar van oudsher veel vrouwen bij betrokken waren, werd in de loop van de eeuw steeds meer gedomineerd door mannen. Ook in andere takken van scheepvaart veranderde de rol van vrouwen. De voedselbevoorrading van marineschepen, meestal een taak van de echtgenote of moeder van de kapitein, werd aan het einde van de eeuw, door mannelijke solliciteurs overgenomen. Tegelijkertijd bleven veel stuurmansvrouwen in staat met hun kleine winkels of herbergen een belangrijke bijdrage aan het gezinsinkomen te leveren. In het onderzoek naar arbeid van zeemansvrouwen in de zeventiende eeuw zijn verschillende tendensen aan te wijzen. Door economische ontwikkelingen en organisatorische veranderingen binnen de verschillende takken van scheepvaart, verslechterde de arbeidsmarktpositie van een groep vrouwen aanzienlijk. Aan de andere kant echter was er continuïteit. Zeemansvrouwen bleven verschillende soorten arbeid combineren om rond te komen en het soort werk dat ze verrichtten bleef gerelateerd aan de tak van scheepvaart waarin hun echtgenoot werkzaam was.

Over de auteur

Annette de Wit studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna was zij als assistent in opleiding en docent verbonden aan de Universiteit Leiden, waar zij onderzoek deed naar zeevarende gemeenschappen in de zeventiende eeuw. Vervolgens trad zij in dienst van het Instituut voor Maritieme Historie te Den Haag. Zij publiceerde artikelen over zeevarende gemeenschappen, visserij- en marinegeschiedenis. Momenteel is de auteur werkzaam als hoofd Communicatie en Publiek in het Marinemuseum te Den Helder.

E-mail: jm.wit@mindef.nl